

Sakir ALBALIYEV

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,

AMEA Folklor İnstitutunun aparıcı elmi işçisi

e-mail: sakir_albaliyev@mail.ru

<https://doi.org/10.59849/2309-7922.2023.2.60>

AZƏRBAYCAN NAĞILLARINDA XALÇA MOTİVİ

Xülasə

Məqalədə Azərbaycan nağıllarında rast gəlinən xalça və xalçaçılıq sənəti ilə bağlı məsələlər araşdırılır. Həm sehrli nağıllarımızda sehrli əşya kimi bəhs olunan uçan xalça üzərində dayanılmışdır. Həm də məişət nağıllarında rast gəlinən xalça toxumaq sənəti ilə bağlı motivlər tədqiqə çəkilmişdir.

Məqalədə ilk dəfə olaraq uçan xalça obrazı ilə bağlı və xalçaçılıqla bağlı məsələlər bir arada araşdırılmış, hər iki motivin şahlıqla, hökmdarlıqla bağlı olduğu mifik-sehrli və real-həyati baxışlar müstəvisində şərh olunmuşdur.

Açar sözlər: xalça, nağıl, Azərbaycan, şahlıq, dövlətçilik

Shakir ALBALIYEV

THE CARPET MOTIF IN AZERBAIJANI FAIRY TALES

Summary

The article examines issues related to carpets and the art of carpet weaving found in Azerbaijani fairy tales. Author also standing on a flying carpet, which is mentioned as a magical object in our magical tales. Motifs related to the art of carpet weaving found in household tales were also studied.

In the article, for the first time, the issues related to the image of the flying carpet and related to carpet weaving were examined together, and both motifs related to kingship and rulership were interpreted on the level of mythical-magical and real-life views.

Keywords: carpet, fairy tale, Azerbaijan, kingship, statehood

Шакир АЛБАЛЫЕВ

МОТИВ КОВРА В АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ СКАЗКАХ

Резюме

В статье рассматриваются вопросы, связанные с коврами и искусством ковроткачества, встречающиеся в азербайджанских сказках. Автор также коснулся мотива ковра-самолета, который в наших волшебных сказках упоминается как волшебный предмет. Изучены также мотивы, связанные с искусством ковроткачества, встречающиеся в Азербайджанских бытовых сказках. В статье впервые вопросы, связанные с образом ковра-самолета и связанные с ковроткачеством, были рассмотрены вкпе, причем оба мотива,

связанные с господством-царствованием и правлением, интерпретировались на уровне мифо-магических и реально существующих представлений.

Ключевые слова: ковер, сказка, Азербайджан, царствование, государственность.

Azərbaycan xalq nağıllarında xalça ilə bağlı motivləri əsasən iki istiqamətdə qruplaşdırıla bilər. Bunlardan biri sehrli nağıllarda rast gəlinən uçan xalça obrazıdır. Digəri isə məişət nağıllarındakı xalça toxumaq sənəti ilə bağlı məsələdir. Ona görə də bu mövzumuzda Azərbaycan xalq nağıllarında uçan xalça anlayışı və xalçaçılıq sənəti ilə bağlı xalqın ifadə etmək istədiyi ideyalardan danışmaq istəyirik.

Qəhrəmana kömək edən sehrli əşyalar içərisində uçan xalça obrazı nağıllarımızda çox geniş yayılmış motivdir. Məlumdur ki, nağıllar epik folklorumuzun ən geniş yayılmış janrlarından biridir və xalqımızın arzu və düşüncələri bədii fantaziya şəklində burada təəcəssümünü tapmışdır. Elmin, texnikanın inkişaf etmədiyi zamanların məhsulu olan bu nağıllarda əksini tapan uçan xalça obrazı, heç şübhəsiz ki, xalqın quş kimi göydə uça bilmək, uzaq mənzili az vaxtda qət etmək və s. kimi arzu və düşüncələrindən doğmuşdur.

Bədii kəşf şəklində nağıllarda əksini tapan uçan xalça ideyası sonradan texniki elmlərin mütəxəssisləri tərəfindən yaradıcı təfəkkürün qüdrəti ilə real həyatda – müasir dövrdə aeroplan, təyyarə, samolyot və s.-nin timsalında gerçəkliyə çevrilmişdir. Başqa sözlə, humanitar düşüncənin evristik ideyası sonradan fizikanın qanunları, kimyəvi elementlərin və s.-nin hesabına həyatda reallığa çevrilir. Bu günün özündə belə televiziya kanallarından izlədiyimiz bəzi qeyri-adi hadisələrin illər sonra yaşayışımızda cərəyan etdiyini dəfələrcə görməyimiz buna bir əyani misaldır. Yəni bədii ədəbiyyatda, şifahi və yazılı ədəbiyyatda və həmin ədəbi-bədii düşüncənin ekran təəcəssümündə xəyali-fantastik formada rastlaşdığımız qeyri-adiliklər sonradan müxtəlif elm sahələrinin mütəxəssisləri tərəfindən yaradıcı təfəkkürün qüdrəti ilə təsdiqə çevrilir. Eləcə də bizim nağıllarımızdakı uçan xalça ideyası bu gün artıq nağıl yox, reallıqdır.

“Paçcah oğlu” nağılından uçan xalça ilə bağlı bir epizoda diqqəti yönəldib, onun əsasında fikirlərimizi şərh edək: “Məlih Əhməd atın üstündə bir az ağılyıf piyada yola düşdü. Gethaget gəlif bir düzəngaha çıxdı. Baxıf gördü ki, uzaxda üç qaraltı var, adama oxşayırlar. Bunu görüf söyündü. Yaxınlaşanda baxıf gördü ki, üç div mübahisə eliyir. Məlih Əhməd divlərə yaxınlaşıf soruşdu:

– Div qardaşdar, mübahisəniz nə üstədi?

Divlərdən biri dedi:

– Ey bəni-insan, yaxşı vaxtında gəlif çıxdın. Bizim mübahisəmizi həll elə.

Məlih Əhməd xəvər aldı:

– Deyin görəh mübahisəniz nə üstədi?

Həmin div dedi:

– Biz üç qardaşix, atamızdan bizə dörd şey qalif. İndi onu bölə bilmirih.

– O şeylər nədi ki, bölə bilmirsiniz? – deyə Məlih Əhməd xəvər aldı.

– Papax, dəyənəh, xalça və süfrə.

Məlih Əhməd xəvər aldı:

– Adam da papaxdan, xalçadan ötrü mübahisə eliyər? Mən də elə bilirdim xəzinəniz var, onu bölə bilmirsiniz?

Divlər dedilər:

– Bu şeylər adi şey deyil, sehirridir. Xalçada oturuf desən: “Ey xalça, Süleyman peyğəmbərin eşqinə, məni filan yerə apar”. O saat xalça səni isdədiyini yerə aparıf çatdırajax. Süfrəni yerə sərif yeməh-içməh isdəsən, o dəqiqə hazır olajax. Dəyənəyi əlinə alıf “vur” desən, isdədiyini adamı vuruf xurd-xəşil eliyəjəh. Papağı başına qoysan dünyada heç bir ins-cins səni görmüyəjək, gözəgörünməz olajaxsan.

Məlih Əhməd bunu eşidif öz-özünə dedi: “Əsl mənim malımdı. Axır Allah səsimi eşitdi”.

Məlih Əhməd divlərə dedi:

– İndi ki, deyirsiniz, mən sizin mübahisənizi həll eliyərəm.

Məlih Əhməd əlinnən uzaxda görünən dağı onnara göstərif dedi:

– Bax, o dağı görürsünüz? Kim o dağa tez çatsa, bu şeyləri ona verəjəm.

Divlər bu işə razılaşdılar.

Elə ki, divlər qaçışif aralandı, Məlih Əhməd xalçaya oturuf dedi:

– Ey xalça, Süleyman peyğəmbərin eşqinə, məni pərilər paççahının dəyirmançısının yanına apar.

Məlih Əhməd bir də gördü ki, xalça onu gətirif çatdırdı dəyirmançının qarısına. O papağı başına qoyuf dəyənəyi əlinə aldı. Dəyirmançı qaraqışqırıx salıf dedi:

– Bu kimdi məni döyən? Ey, kimsən, bir özünü göstər.

Dəyirmançı belə deyəndə papağını çıxartdı. Məlih Əhməd dedi:

– Bilmirəm nejə eliyəjəhsən, gərəh məni göyə qaldırasan, pərilər paççahını görməh isdiyirəm.

Dəyirmançı dedi:

– Heç nə dediyini bilirsən? Mən səni nejə göyə çatdırı bilərəm.

Məlih Əhməd dedi:

– Mən heş nə bilmirəm. Bu işdə mana bir çarə elə. Yoxsa səni qanına qəltan edəjəm.

Dəyirmançı canının dərdinnən bir qədər fikirrəşif dedi:

– Bəlkə belə eliyəh. Səni kilimə büküf çuvala qoyum. Simruğ quşu gələndə buğda çuvalları ilə səni də ona yüklüyüm. Simruğ quşu özü səni pərilər paççahının hüzuruna aparar. Sorası öz işindi.

Məlih Əhməd o günnən Simruğ quşunu gözdəməyə başladı. Bir neçə günnən sora Simruğ quşu uçuf gəldi. Dəyirmançı buğdanı üyüdüf un elədi. Onu da çuvallara boşaldıf Simruğ quşuna yüklədi. Dəyirmançı Məlih Əhmədi kilimə büküb bir çuvala qoyannan sora Simruğ quşu qanad çalıf göyə qalxdı.

Simruğ quşu axşam uçuf göyə çatdı. Hər tərəfdən pərilər tökülüşüf Simruğ quşunun yükünü boşaldıf bir tərəfə yığdılar (1, 269-270).

Göründüyü kimi, burada köməkçi sehirli qüvvələr (əşyalar) arasında sehirli xalça ilə yanaşı, papaq, dəyənək və süfrənin də adları müvazi olaraq çəkilir. Divlərin axmaqlığından (sadələvhlüyündən) istifadə edib bu sehirli əşyalara sahib çıxan Məlik Əhməd nağılda Qəndahar padşahının oğludur. Başqa sözlə, şahzadədir. Bu sehirli əşyaları sehirli xassədən təcrid etsək belə, bunların özləri də daşdıqları funksiyaya görə mühüm əlamətlərə malikdirlər. Belə ki, papaq milli düşüncədə qürurluq, kişiyyə məxsus müqəddəs geyim əşyasıdır. Bir az da irəliyə getsək, dərinədən düşünsək, papaq başa qoyulan əşya kimi müqəddəsdir, padşahların başlarına qoyduqları papaq isə hakimiyyət rəmzi olan tac ifadəsi ilə əvəz olunur; hətta taxt-tac şəklində mürəkkəb söz olaraq şahlıq taxtı ilə birgə işlədilir. Başqa sözlə, burada tac ifadəsi ilə biz papağın şahlıq sənəti ilə bağlılığını görürük. Dəyənək ifadəsi özlüyündə fiziki gücün göstəricisidir. Hakimiyyət sahibinin də güc sahibi olması məlumdur. Süfrə isə “süfrə açmaq” ifadəsindən çıxış etməklə zənginliyin göstəricisidir. Zənginlik də yenə padşahlara xas göstəricilərdən biridir. Deməli, kompleks şəkildə götürdükdə buradakı (sehirli) əşyaların hər biri hakimiyyətə (şahlığa) məxsus simvollar – əşyalardır. Sehri xalçaya gəldikdə, yenə də eyni sözləri deyə bilərik. Belə ki, bunu bir neçə tərəfdən yanaşmaqla da təsdiqləyirik. Xalçaya müraciətən işlədilən “Ey xalça, Süleyman peyğəmbərin eşqinə məni filan yerə apar” ənənəvi ifadələrdə Süleyman peyğəmbərin adının çəkilməsi təsadüfi deyil. Birincisi, deyilənə görə yüz iyirmi dörd min peyğəmbər olub ki, onların da hər birinə Allah-təala tərəfindən xüsusi bir missiya həvalə olunub. Süleyman peyğəmbər də rəvayətə görə, hər bir canlının və cansızın dilini bilirmiş. Bu baxımdan Xalça ilə Süleyman peyğəmbərin kodu (adı) ilə ünsiyyətə girilməsi təbiidir. İkincisi, “Dünya Süleyman mülküdür”, “Süleyman peyğəmbərə qalmayan dünya heç kimə qalmayacaq” və s. bu kimi ənənəvi deyim – qəliblərdən də gördüyümüz kimi, Süleyman həm də öz malının – mülkünün çoxluğu ilə seçilən bir padşah olmuşdur. Bu baxımdan da sehirli (danışan və ya dil bilən) xalça ilə Süleyman padşaha (yaxud peyğəmbərə) işarə ilə xitab olunması bir daha xalçanın mal-mülk, taxt-tacba bağlılığını ortaya qoyur. Digər tərəfdən də adı məişət əşyası olaraq da xalçanın bahalılığı, qiymətli olması onun şahlara, xanlara məxsus bir əşya olmasından xəbər verir. “Çini qabı bəy əvinə yaraşır” məsələmizdə deyildiyi kimi, çini qabının timsalında bahalı məişət əşyaları da bəy, xan, şah ailələri üçün səciyyəvi ləvazimatlardır. Bu kimi məsələlərin hamısını bir yerə cəm elədikdə xalçanın padşahlıqla bağlı bir əşya (sehirli və ya adi məişət əşyası olaraq) olduğu üzə çıxır. Lakin bütün bunlardan başqa, sehirli nağıllarda xalçanın daşdığı sehirlik xüsusiyyəti də onun şahlıqla bağlılığını yenə də təsdiqləyir. Belə ki, onun sehirlik əlaməti ilk növbədə onun atributunda ifadə olunan “uçan” sözündə öz əksini tapıb. Uçmaq leksik baxımdan quş kimi göylə getmək mənası daşıyır. Göylər isə Tanrı məkanıdır. Padşahlar isə Tanrının yerdəki elçiləridirsə, onda göydə – Tanrı məkanında uça bilmək də şahlara, şahzadələrə xas keyfiyyətlərdəndir. Bundan başqa, bu ideyanı – bu fikri nağılların məzmunundan da aydın şəkildə görmək olar. Belə ki, uçan xalçaya sahiblənen şəxs ya şah oğludur, ya da gələcəkdə şahın qızını

almaqla şahlıq taxtına yiyələnəcək keçəl, ya başqa bir nağıl qəhrəmanıdır. Bundan əlavə, bu nağılda bu mərəmə yaxın olan bir epizod da vardır ki, bu da burdakı uçan xalça və simurq quşu arasındakı paralellikdir. Gördüyümüz kimi, uçan xalça ilə yanaşı, burada şahzadə Məlik Əhməd göyə – pərilər padşahının imarətinə Simurq quşunun vasitəsilə çatır. Simurq quşu burada uçan xalçanın funksiyasını bir növ, davam etdirir və şahzadəni göydəki şahlığa – pərilər padşahının məkanına aparıb çıxarır. Simurq quşu bəxt-tale quşu, dövlət quşu (hakimiyyət quşu) funksiyasının daşıyıcısıdır. Həm də xalça (eləcə də Simurq) quşu vasitəsilə göyə pərilər padşahının yanına uçmaq özü də burada birbaşa xalçanın (və ya Simurq quşunun) şahlıqla bağlılığının bir göstəricisidir. “Simanın nağılı”nda da biz Döşgüvar padşahın qəzəbinə tuş gələn bağbanın körpə oğlunu Simurq quşunun xilas etdiyini görürük ki, həmin nağılda da həmin uşaq böyüyüb pəhləvan olur və şahlar tərəfindən vəliəhd olmaq təklifləri ilə qarşılaşır. Nəticədə isə şah qızı ilə evlənin ki, bu da mahiyyət etibarilə elə şahlığa yiyələnmək deməkdir: “Simurq göylə uçub gedirdi, gördü ki, yerdə bir şey ağarır. Tez göyün qatından enib yer qatına, gördü ki, ağac dibində bir uşaq var, amma yanında adam yoxdu. Simurq elə bir quşdu ki, yerin altını da, üstünü də bilir. Görən kimi bildi ki, bu bağbanın oğludu, özü də təzə gəlib dünyaya. Uşaq Şah Dəşküvarın qəzəbinə gəlibdi. Simurq uşağı götürüb caynağına, qalxdı havaya, qanad çalıb uşağı götürdü, gəldi öz balalarının yanına. Simurq elə quşdu ki, fəqirləri çox sevər. Qalxıb göyə, başladı bağbanın arvadını axtarmağa. Bir müddət gəzib dolandı, bir soraq tapa bilmədi.

Simurq getməkdə olsun, eşit bağbanın arvadından. Bağbanın arvadı Şah Dəşküvarın şəhərindən çıxıb üz qoydu çöllü-bərri-biyabana.

Eşit Simurqdan. Simurq göylə süzürdü. Gördü ki, çöllübərri-biyabanda bir arvad xeylağı gəzir. Simurq üç-dörd qat göydən yerə enib gördü ki, bağbanın arvadıdır. Simurq qanadını açıb, aldı bağbanın arvadını qanadının altına. Bağbanın arvadı ayılıb gördü ki, Simurq qanadını yorğan eləyib salıb üstünə. Bağbanın arvadı qorxub istədi qaça. Simurq tez dilə gəlib dedi:

– Qorxma, gəl min dalıma, səni öz balanın yanına aparıram.

Bağbanın arvadı gördü ki, bu Simurq quşudu. Tez qanadından öpüb, mindi Simurqun dalına. Simurq qanad çalıb qalxdı havaya, özün yetirdi yuvasına, düşüb yerə bağbanın arvadına dedi:

– Aç gözünü!

Bağbanın arvadı gözlərini açıb gördü ki, elə gözəl meşədi ki, daha nə təhər. Bağbanın arvadı bir o yana baxıb, bir bu yana baxıb, gördü ki, Simurq yoxdu. Bir az keçdi, Simurq caynağında bir uşaq göydən yerə endi. Bağbanın arvadı xəbər aldı Simurqdan:

– Bu uşaq kimindi?

Simurq dil açıb bağbanın arvadını başa saldı ki:

– Bu uşaq sənindi”. (1, 206-207)

Bu nağılda da biz uçan xalçanın paraleli kimi Simurq quşunu görürük. Simurq quşunun dövlət-hakimiyyət quşu olması ilə bağlı 2000-ci ildə gəldiyim qənaətləri bir daha burda xatırlatmaq istərdim:

“Nurəddin Seyidov çox doğru olaraq göstərir ki, “Azərbaycan xalqının padşahlara münasibətini göstərən çoxlu nağıllar vardır” (s.80). Bu mənada nağıllarımızda şahlıq məsələsindən xırdalıqlara, incəliklərə qədər oxuyub məlumatlına bilirik. Bu mənada nağıllarımızda hökmdarlıq etməyin qayda-qanunlarını öyrənmək üçün “Şahlıq institutu”nun açıldığını görürük, hökmdarlıq üsuli – idarəsi haqqında təkcə Azərbaycan nağıllarında yox, ümumi Şərqi folklorunda da dəyərli bilgilər almaq olur. Əfqan folkloru nümunəsi olan “Lovğa hökmdar” nağılından (əfsanəsindən) aldığımız aşağıdakı dialoq – mükəllimə forması bir şahlıq dərsi deyil, bəs nədir?

– Çoxları yuxarıdan rəhbərlik etməyə səy göstərirlər, amma sonradan hamısı aşağı enirlər...

– Bəs necə rəhbərlik etmək lazımdır, aşağıdanmı?

Bu dəfə Əli Məhəmmədin cavabı çox qısa oldu:

– Xeyr, içəridən, daxildən, özü də vicdanla, namusla!”

Hətta xalqımızın mifoloji təfəkkür qaynağında şahlıq quşu deyilən bir inam yaşamışdır; bu quş humay quşu (Zümrüd, Simurq quşu) adı ilə məşhurdur. Bu quşun el arasında qəqənus adı ilə tanınan başqa bir adı da vardır və bununla bağlı el rəvayəti də dolaşmaqdadır. Deyilənə görə, qəqənus quşu iki yüz ildən çox yaşayır, özü isə oxumayan – lal-dinməz bir quşdur. Ölərkən ən uca bir yerə uçub qonur, ölümü ərəfəsində uca bir səslə hay-küy qoparmağa başlayır. Bu səsin həşmətindən quşun içərisindən bir yanğı qopur, bu oddan alışıb kül olan quşun külündən bir yumurta yaranır. Həmin yumurtadan isə təzədən bir qəqənus quşu doğulur. Demək, qəqənus quşunun nəsil artımı da elə bu şəkildə olur. Rəvayətdən çıxan nəticə ilə bağlı bəzi mülahizələr yürütmək olur: Tanrı aləminə bağlı olan qu (qəqənus) quşunun anası günəş olduğundan, ölümqabağı ən uca yerə – dağa uçub qonmaqla öz ilahi məkanına yaxınlaşmış olan quş öz naləsi, fəryadı ilə (səs özü də müqəddəsliklə bağlıdır) yanıb, külə dönərkən od içində yumurta qoymaqla təzədən dirilik tapırsa, bu, əslində quşun ölməzliyinə, həm də odun təmsalında günəş anasından (axı od günəşin mayasıdır) təzədən doğulmasına dəlalət edir.

“İki qardaş” (səh.167-172) nağılında humay quşunun (dövlət quşunun – Ş.A.) başını və ciyərini yemiş Seydi və Sədini anaları haqsız yerə evdən qovur və onların başlarına gələn macərələr fonunda hadisələr işıqlandırılır.

Qardaşlar iki yol ayrıcında bir daşa rast gəlib ayrılmalı olurlar: “Bu daşa yazılıb ki, “Ey yoldan keçən, əgər iki olsanız, gərək hərəniz bir yolnan gedəsiniz”.

Bunlar öpüşdülər, qucaqlaşdılar. Seydi sağ yolnan, Sədi də sol yolnan getməyin binasını qoydular. Seydi gəldi çıxdı bir şəhərə, gördü camaat yığılıb bir meydana. Birindən soruşdu ki:

– Bu nədi, camaat niyə yığılıb?

Dedilər:

– Bu şəhərin padşahı ölüb. İndi dövlət quşu uçurdurlar ki, padşah seçsinlər” (s168).

Quş Seydinin başına qonur, o çox adil, kamallı padşah olur.

Sədi isə qardaşından ayrıldıqdan sonra gecə yatır, səhər duranda başının altında bir kisə pul görür. Gəlib gözəllər gözəli İraneyi-Cənginin imarətinə çıxır. Hər gün başının altından yüz tumani götürüb qıza verir, bir müddət burada qalır. İraneyi-Cəngi oxumuş qız idi, kitabları açıb tökür, bu sirri öyrənir. Bir stəkan acı şərabi Sədiyə içirdir, ürəyi bulanır, ciyər ağzından gəlib düşür. Qız ciyəri yudurub udur. Səhər tezdən Sədidə daha pul olmur, qız kənzilərə oğlanı bayıra atdırır.

Sədi qardaşını tapmaq ümidilə yol getməyə başlayır. Birdən üç divin sehrli süfrə, tac və xalçanı öz aralarında bölmək üçün qazının yanına getdiyini görür. Özünün qazının oğlu olduğunu söyləyib şərti kəsir: “Sədi üç ox atdı, hərəsin bir yerə, dedi:

– Hansınız tez oxu gətirib gəlsə, tac onun, hansınız ondan sonra gəlsə, süfrə onun, hansınız axırda gəlsə, xəlçə onundur. Mirasın üçünü də alıb saxladı.

Divlər oxun dalınca yüyürdülər. Sədi o saat mindi xəlçənin üstünə, dedi:

– Xəlçə, mənə yetir İraneyi-Cənginin otağına” (s.170).

Burada qızı xalçanın üstünə oturdub: “Xəlçə, filan dəryanın kənarında ol!” dedi. Sədi çimmək üçün soyunub suya girəndə cəld İraneyi-Cəngi xalçaya minib saraya uçdu. Sədi tək qaldı. Üç göyərçin donlu pəri onun dadına çatır.

“Göyərçinlərdən biri dedi:

– Ey Sədi, bil, agah ol! Çınarın qabığından götür, bir çarıq kimi qayır, qoy suya. O saat ordan sənə yol açılacaq. O çınarın yarpağından da götürüb ata-ananın kor gözünə, kar qulağına qoyarsan, yaxşı olar. Ağacın özündən də kəsib götürərsən, hansı adama vurub desən “at ol, it ol”, nə istəsən o saat olar” (s.171).

Sədi İraneyi-Cənginin otağına gəlir, onu ağacla vurub qatır eləyir, bir stəkan acı şərab verir, ciyəri qusur. Sədi ciyəri yuyub udur. Qızı isə insan donuna qaytarıb qardaşının sorağına düşür. Bir şahlığa gəlib çıxır, şahın dili lal, qulağı kar qızını sağaldır: şah qızını ona verib şahlıq çıxqasını da başına qoyur. Bir neçə ildən sonra şahlığı təzədən qaynatasına qaytarıb arvadı ilə qardaşının vilayətinə gedib çıxır. Görüşürlər. Axırda dədə-baba yurdlarına dönüb özlərinə böyük saray tikdirirlər. Padşahları öldüyündən dövlət quşu uçurdurlar, quş gedib Seydinin başına qonur.

“Seydi ədalətli padşah oldu, hər yerdə fəqirlərə pul payladı, dustaqları buraxdırdı, şəhərə körpü saldırdı, məscid, hamam tikdirdi”... (s.173).

Nağıllarda humay quşu (dövlət quşu) şahlığı ilahi – mifik mənşəyə bağlayan vasitə rolunu oynayır; həm də dövlət quşu vasitəsilə hakimiyyətə gələnlər adil hökmdarlar olurlar...

Pənah Xəlilovun “Türk xalqları və Şərqi slavyan xalqları ədəbiyyatı” dərsliyində qu quşunun atası zümrüd (simurq), anası günəş olduğu göstərilir. Demək, belə çıxır ki, qu (ququ-ququ) quşu və qumay (Humay) quşu, eləcə də qəqənus (qəqə-ququ variantları) quşu eyni köklü sözlər – eyni adın qohum törəmələri olmaqla dövlət quşu, bəxt-səadət quşu talismanını ifadə edirlər. Burada günəşin ana

sayılması isə qu (qumay-humay) quşunun, eləcə də zümrüd (simurğ) quşunun göylərlə - ilahi məkanla bağlılığını bilavasitə şərtləndirir. Şərq mifologiyasında isə hökmranlıq – dövlət adama, daha doğrusu, hökmdara göylərin – tanrının hökmü ilə verilir. Şərqin dahi klassiki Nizamidə də humay quşu dövlətçilik rəmzi kimi ifadə edilmişdir:

Dövlət quşu humaysan, qayən səadət olsun,
Az yemək, az danışmaq, nəciblik adət olsun.

Humay quşu ədalətli adamlara yol göstərib, uğur vəd edib. Xalqın uçurduğu quş əsil-nəcəbli, alicənab insanların başına qonub. Bu insanların arzuladığı demokratiya – mənəvi tarazlıqdır.

Ədalətli, demokratik seçki qanunu, insanların azad surətdə seçib-seçilmək hüququ qazanması bir vaxt nağıllarda arzulananların gerçəkləşməsi deməkdir!” (2, 6).

Gördüyümüz kimi, Simurq quşu müxtəlif adlar daşımaqla və müxtəlif biçimlərdə fəaliyyəti ilə hakimiyyəti – şahlığı təmsil edib, çətində qalanlara köməklik göstərib, onlara iqtidar-güc verib.

Uçan xalça və onunla paralel missiya daşıyan Simurq quşu haqda gətirdiyimiz nağıl nümunələrindən bir daha onun şahlıq (şahlıq quşu), hakimiyyət, dövlətçiliklə bağlı əlamətlərini izlədik. Sehrli nağılların əsasında uçan xalçanın və ümumiyyətlə uçan xalça ilə yanaşı adi məişət əşyası olaraq da xalçanın hakimiyyətlə, dövlətçiliklə, padşahlıqla bağlı rəmzi çalarlarını açıb ortaya qoyduq. İndi isə məişət nağılları üzərində xalça ilə bağlı, daha doğrusu, bir məişət əşyası olaraq xalçanın toxunması – xalçaçılıq sənəti ilə bağlı müşahidə və qənaətlərimizi ortaya qoymaq istəyirik.

“Şah Abbasın nağılı” (3, s.204-207), “Şah Abbasın sənəti” (4, s.306-311) və başqa bu tipli nağıllarımızın timsalında biz Şah Abbasın (eləcə də onun əyanlarının) xalçaçılıqla bağlı təsvir edilməsi ilə rastlaşırıq. Bəs nəyə görə nağıllarımızda şahlar üçün başqa sənət yox, məhz xalça toxunmaq məsələsi öz ifadəsini tapıb? Əlbəttə, burada da müəyyən bir xalq hikməti gizləniib. İllər öncə - 2002-ci ildə bu haqda gəldiyim qənaətləri burda vermək istəyirəm. Əgər yuxarıda adlarını çəkdiyim nağıllarda xalq Şah Abbasın adını çəkib, xalça toxumağı Şah Abbasın üzərində ümumiləşdirirsə, gətirəcəyim misalda isə ümumiləşmiş halda şahla bağlı bir nağılda şahın xalça toxumağa məcbur edildiyi göstərilir. Əslində bu məcburetmanın mayasında xalq müdrikliyi ifadə olunub, ilk baxışda bizə adi məişət əşyası kimi görünən xalça toxumağın rəmzi-fəlsəfi qatında isə mahiyyət tam başqa cürdür.

“Usta Abdulla” (s.140-144) nağılında zülmkar şah ifşa hədəfidir: “Qədim zamanlarda bir padşah var idi. Bu padşah öz ölkəsində çoxlu qalaçalar tikdirərdi. Əvvəlcə adlı-sanlı ustaları çağırırdı onlara qalaçanı tikməyi əmr edər, hazır olandan sonra qalaçanın sirri yayılmasın deyər, ustaları min bir bəhanə ilə öldürərdi. Birinə ad qoyardı ki, bəs qalaçadan yıxılıb, o birinə deyərdi tərəsinə daş düşüb.

Padşah o qədər usta öldürmüşdü ki, daha onun şəhərində usta qalmamışdı”.

Bu başlanğıc şahı bizə sənətkar cəlladı kimi təqdim edir. Sonra İsfahanlı Usta Abdullanın öldürülmüş ustaların hayıfını almaq niyyəti ilə gəlib həmin şaha qalaça tikdiyini görürük: “Usta Abdulla işə başlayıb elə bir qalaça tikdi ki, doğrudan da, misli-bərabəri yox idi. Qalaçanın səksən səkkiz qapısı var idi. Usta Abdulla işlədiyi müddətdə padşahın bütün əməllərini öyrənib həmin qapıların içərisində daş üzərinə həkk eləmişdi. Amma qapıları açmağın sirrini heç kimə öyrətməmişdi” (s.141).

Bütün işləri qurtarandan sonra padşah onu da “o biri ustaların yanına” göndərmək istəyir. Lakin Usta Abdulla bic tərənib tikdiyi qalaçanın gizli yeraltı yollarının və sirli-sehrli qapılarının açarlarının İsfahanda arvadında olduğunu söyləyir. Açarları gətirməyə əvvəlcə vəkil, sonra vəzir gedir, geri qayıtmırlar, axırda şah özü məcbur olub gedir, - ustanın qoçaq, çəmçil-fəndgir arvadı onların üçün də evlərinin 13-cü otağından (13 sakral rəqəmdir) kəlləmayallaq zirzəmiyə açırdır. Oğlanları bunlara yun, boyaqxana küpü və hana gətirib verirlər. Vəkil yun əyirir, vəzir boyaqçılıq edir, padşah xalça toxuyur.

Nağıllarımızda şahların, eləcə də Şah Abbasın gəbə toxumaq sənətini öyrənib-bildiyinə çox təsadüf olunur, bu isə təsadüfi olmayıb rəmzi mənə çalarlığı əlaqəsinə bağlıdır. Yəni xalı-xalça bəy, xan evinə layiq, şahənə otaqlara bəzək verən məişət əşyasıdır və şah sənəti də şaha layiq əməllə bağlıdır. İkincisi və ən mühümü isə odur ki, xalça yüksək bədii zövqü əks etdirən (yaradıcılıq tələb edən) yaradıcı sənət əsəridir və rəmzi-fəlsəfi anlamda xalçanın mahiyyəti – mənə açımı o deməkdir ki, hər hansı xalçada bir əsrarəngiz dünya, sirli-sehrli aləm yaradılıb. Başqa sözlə, xalça – dünyanın təbii-bədii mənzərəsinin, həyatın müəyyən anının naxışlar üzərinə köçürülməsi – həkk olunması əsəridir. Şahın ictimaiyyətdə tutduğu yüksək mövqeyi də bilavasitə mikroaləmlə, yaxud da makromühitlə – dünya və onun işlərinin nizama-sahmana salınması ilə sıx bağlı məsələ olduğundan, bunlar arasındakı üzvi əlaqənin labüdlüyünü görürük. Şah real aləmin unikal göstəricisi, xalqı-rəiyyəti isə obyektiv aləmin bir parçasını əhatə edən dünyanın adamlarıdır; yəni dünya obrazı ilə sıx ilişgəlidirlər. Xalça da məhz dünyanın bir mənzərəsini naxışlarının dili-ilmələri ilə qavranılan bədii güzgüsüdür, başqa cür desək, xalça özü də dünyanın bədii surəti – “danışan obrazıdır”. Bu köklü səbəblərdən də biz şahın-cəmiyyət başqasının ictimai aləmin naxışlı aynası olan xalçaçılıq sənətinə bağlandığını görürük – Şah cəmiyyəti idarə edir, müəyyən ictimai qayda-qanunun təşkilatçısı, rəhbəri olursa, xalçaçı da bədii təfəkkürün yaradıcı istedadının gücü ilə naxışlı dünyanı yaradandır! Vəzirin, vəkilin isə xalça işinə yardımçı sənətlə – yun əyirib boyaqçılıq etməklə şaha kömək etmələri də onların cəmiyyət içərisində tutduqları vəzifənin-mərtəbənin rəmzi ifadəsidir: hökumət işindəki funksiya yaxınlığı xalçaçılıq işindəki yaxınlığının, bir növ, əksidir, yəni bənzəri, oxşarıdır.

Mətləbdən bir qədər aralı düşdük. Usta Abdulla bunların dalınca evlərinə gəlir, bunları bu halətdə görüb deyir:

“– Padşah, həmişə bu gündə, əlini ağdan qaraya vurmazdın, indi işləməkdən tər tökürsən.

Padşah baxıb gördü yaman yerdə axşamlayıb, odur ki, dedi:

– Usta Abdulla, bu nə işdi bizim başımıza gətiribsən?

Usta Abdulla dedi: – Ey padşah, niyə pərt olursan, öz əməllərindir gəlir başına. Sən camaata zülm eləyirdin, indi də sənə zülm eləyirlər” (s.143).

Axırda Usta Abdulla öldürülmüş ustaların haqqlarını ailələrinə şahdan ikiqat ödətdirir, bir daha zülm etməyəcəyi barədə dilindən iltizam alıb onları azad edir. Beləliklə, əməkçi xalqın nümayəndəsinin – sənətkarın hədə-qorxusu ilə və ibrətli həyat dərsi ilə şah ifşa olunub islah edilir. Nağıl belə bitir: “O gündən sonra padşah camaatla yaxşı rəftar eləyib ömür sürməyə başladı” (s.144).

N.Seyidovun aşağıdakı mühakimələri eynilə bizim bu nağılımıza da müncər edilə bilər: “Şah, xan və varlılar əleyhinə çevrilmiş nağıllarda, hər şeydən əvvəl, onların ədalətsizliyi, qəddarlığı, ağılsızlığı qeyd edilməkdədir. Bu işdə xalq, nağıllara xas olan ənənəvi üsullardan istifadə edir. Şah, xan və dövlətli surətləri nağılda çox zaman mənfi verilir. Xalq içərisindən çıxan yoxsul, muzdur qəhrəmanlar isə müsbət keyfiyyətlərə malik olub, həmişə haqqı, kasıbları, fağırları müdafiə edirlər. Belə nağıllarda həmişə bir qayda olaraq qalib gələn yoxsul, sənətkar, nökr, məğlubiyyətə uğrayanlar isə şahlar, vəzirlər, xanlar, tacirlər, kəndxudalar, ruhanilər və onların tərəfdarları olurlar” (s.93).

Bu fikirlərə əlavə izahat kimi qeyd etmək gərəkdir ki, “Şah, xan və varlılar əleyhinə çevrilmiş nağıllar” sovet dövrünün ideoloji təbliğatının folklorumuza – nağıllarımızın ruhuna etdiyi “zorakı ideya təcavüzüdür”. Yəni bu, hər cür müsbət şah obrazlarını xalqımızın mifik təfəkküründən “silib təmizləmək”, bunun nəticəsində şərq düşüncəsindəki müqəddəs hökmdar ideyasını və qədim dövlətçilik ənənələrimizi mənən “dəfn etməyə” yönəldilmiş yad təbliğat zəhəri idi. Lakin bu yad ünsürlər göründüyü ki, folklorumuza “yeriyə bilmədi” və gördüyümüz kimi, sovet imperiyasının buxovlarından azad olunmuş müstəqil dövlətimiz və xalqımızın ideal hökmdar obrazının simasında isə qeyrətli prezidentimiz H.Əliyev cənablarının ədalətli fəaliyyəti bu gün artıq əfsanə yox, real həqiqətdir” (5).

Bir daha buradakı fikirlərimə qayıdıb deyim ki, sehrli əşya kimi də, adi məişət əşyası kimi də xalça, habelə bir sənət növü olaraq xalçaçılıq da şah(lıq)la rəmzi mənə bağlılığına malikdir.

Folklorumuzun digər janrlarında da xalça ilə (və eləcə də toxuma sənəti ilə) şahın bir-birlərilə ilişgəli məqamlarına rast gəlinir. Folklorumuzda güləbətın motivləri ilə bağlı araşdırmamda da mən bu məsələyə ötəri də olsa toxunmuşdum.

Məlumdur ki, orta əsrlərdə kəlağayı üzərinə butaşəkilli naxışlar vurulub. “Şah buta”, “Saya buta”, (“Şah”, “Şah-həyat şəcərəsi” və s. şəklində ağac-qəliblərə də rast gəlinir) və s. naxışlara Şəki və Basqal kəlağaylarında rast gəlinir. Araşdırma apararkən diqqətimi şah buta adlı naxışlı butanın həcmcə çox kiçik ölçüdə olduğunu, ancaq çox mürəkkəb quruluşa malik rəngbərəng naxışlarla zəngin olduğunu müşahidə etdim. Qızıl görünüşcə kiçik, vəzndə ağır olan qiymətli metal olduğu kimi, şah buta da ölçü baxımından yığcam, ancaq cürbəcür rəngarəng haşiyələrlə bəzədilmiş naxışlara malikdir. Deməli, Şah buta naxışını toxumaq özü

də çox böyük zəriflik, incəlik, dəqiqlik və sənətkarlıq məharəti tələb edir. Necə ki, xalça naxışları özlüyündə zəngin bir dünya modelini özündə əks etdirir, o cür də şah buta naxışı özlüyündə bir xalçaya (bir xalça dünyasına) sığan naxışlar qalereyasını özündə cəmləşdirməklə elə bütöv bir xalçanı (və ya dünyanı) simvollaşdırır.

Məhz bu baxımdan uyğunluqlar aparanda və müqayisələri tutuşduranda da bir daha yəqin olur ki, “Şah buta” ifadəsi “Şaha layiq buta”, “Şahanə buta”, “Şah sarayı dəbdəbəsinə yaraşan zərif naxışlarla bəzədilmiş buta” və s. kimi anlayışları özündə ehtiva edir. Başqa sözlə, xalça toxuyan xalça üzərində necə ki, bir dünyanın obrazlı modelini əks etdirə bilirsə, Şah buta naxışını cilalayan sənətkar da beləcə bir xalçada görünə bilən əsrarəngiz dünyanın mənzərəsini həmin butanın naxışlarında əks etdirməyi bacarmalıdır. Şah idarə etdiyi dünyanın – yəni məmləkətin əhalisini – rəiyyəti ağıl və bacarıqla, ədalətlə idarə etdiyi kimi, xalçaçı da (eləcə də şah butanı toxuyan nəqqaş da) xalça (və ya buta) üzərində rəngarəng və zəngin, ecazkar bir dünyanın mənzərəsini qurub-yaradır.

Bir sözlə, nağıllarımızda xalça ilə bağlı apardığımız araşdırmalarda istər sehrli nağıllarda rast gəlinən uçan xalçanın timsalında, istərsə də məişət nağıllarında adi məişət əşyası kimi xalça və xalçaçılığın üzərindəki təhlillərimizdə onun şahlıq səltənəti ilə bağlılığı qənaətinə gəldik. Habelə buta naxışlarının timsalında “şah buta” anlayışı ilə bağlı da düşüncələrimizi təsdiqlədik. Uçan xalça və simurq (humay) quşunun funksiya paralellikləri onun dövlət (şahlıq) quşu ilə yaxın, eyni səciyyə daşdığını söyləməyə imkan verdi. Məişət əşyası kimi xalçanın üzərində (eləcə də şah butanın naxış zənginliyində) dünyanın bədii mənzərəsinin əks olunduğunu müşahidə etdik. Real dünyanın idarəedicisi olan şahla bədii dünyanı naxışlar-ilmələr vasitəsilə quran xalçaçılıq sənəti arasında da eyni paralellərin olduğunu “Usta Abdulla” nağılının məzmunu əsasında aşkarladıq.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan folkloru külliyyatı. 1-ci cild. Nağıllar. “Səda” nəşr., 2006.
2. “Kredo” qəzeti. №26(36), 6 iyul 2000.
3. Azərbaycan folkloru külliyyatı, IV kitab, “Nurlan”, 2007.
4. Azərbaycan folkloru külliyyatı, VII cild, 2008.
5. “Kredo” qəzeti №14(65), “Şahlıq qaydaları və xalçaçılıq sənətinin rəmzi bağlılığı”. 27 aprel 2002.

*Redaksiyaya daxilolma tarixi: İlkin variant: 14.10.2023
Son variant: 20.10.2023*